

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Ковалець Л. **Юрій Федькович: історія розвитку творчої індивідуальності письменника: монографія.** — К.: ВЦ “Академія”, 2011*

“Осип Федькович, – писав у некролозі його сучасник Г. Цеглинський, – являється сучасним справжньою тайною. Тайною його рід, тайною його характер, тайною його життя, тайною почасті і його пісня”. До цього переліку треба б додати ще й ім’я: з початкової школи кожен пам’ятає його як Юрія Федьковича, а Г. Цеглинський назвав його Осипом. Так само іменує його авторка обговорюваної тут монографії у заголовку першого біографічного розділу своєї праці, ставлячи поруч прізвище Гординський, а звичне для нас Федькович стоїть після цього трохи несподіваного прізвища в дужках. У назві наступного розділу письменник поіменований уже Осипом Юрієм Федьковичем (Гординським). І лише у наступних трьох частинах книжки дослідниця повертає йому звичне для нас ім’я. А ще довідуємося, що при хрещенні він отримав і друге ім’я – Домінік, а Юрієм (власиво Георгієм) став при переході в 1863 році, у статусі офіцера австрійської армії, з римо-католицької конфесії до православ’я. Згодом коломийські випуски своїх поезій підписував народною формою родового прізвища – Горденчук. У другій із трьох своїх автобіографій (до речі, щоразу інших, у яких дослідниця тому знаходить більше літератури, ніж біографії) письменник вимагав називати його Юрієм Коссованом, вигадавши для себе “справжнього” батька – гуцула Івана Коссована, постать достоту міфічну. Ця вигадка була виявом прагнення Федьковича, який страждав едіповим комплексом, відмежуватися від батька – польського шляхтича-католика Адальберта Гординського де Федьковича, який для сина-письменника став “песім ляхом”.

Лідія Ковалець зацікавилася таїною душі цієї творчо потужної, дуже талановитої, але й не менш химерної, нестійкої психологічно людини. Точніше – історією душі митця. Щоправда, в самому тексті дослідження перевагу віддано – і цілком резонно – поняттю “дух” (див. с. 368, 369, 372 та ін.). Адже становлення і розвиток творчої індивідуальності Федьковича були оперті на його перейнятість духом доби і духом своєї спільноти, а його власна історія, як слухно зауважує дослідниця, ознаменувалася суспільно-культурницькою зорієнтованістю своїх наслідків (с. 358).

У тексті дослідження при окресленні його телеології іноді мовиться про нове прочитання біографії Федьковича. На мою думку, змістові праці більше відповідає її підзаголовок – “Історія розвитку творчої індивідуальності письменника” (між іншим, його можна б скоротити до трьох слів – “історія творчої індивідуальності”, адже ім’я Федьковича винесене в заголовок). І хоча дослідження задумувалося як життєпис-пояснення – на відміну від традиційної біографії-опису (с. 358), – і авторка при тому апелює до позитивного прецедентного досвіду в цьому “жанрі” Ю. Барабаша, І. Дзюби, Л. Куценка, Є. Нахліка, С. Павличко та інших літературознавців, усе ж вона успішно долає ці поставлені собі амбітні межі. У масиві федьковичезнавства, трохи занехаяного останніми роками, з’явилося дослідження становлення й розвитку індивідуальності письменника.

Справді, праця Л. Ковалець дуже далека від опису, це дослідження-з’ясування; воно глибоко аналітичне і теоретично насичене вже у своїй історіографічній частині (яка, звичайно, в абсолютній більшості дисертантів якраз хвилює описовістю). Наприклад, обговорюючи мемуарні джерела, дослідниця піднімається до панорамного бачення їх змістового розмаїття, типологізує їх і, не відтворюючи сюжети спогадів, зосереджує увагу на важливих для їхніх авторів смислових акцентах та з’ясовує мотиви того або того наголошування.

Справді, досвід її попередників на ниві біографії-пояснення добре прислужився авторці обговорюваної праці. Вона вдячна попередникам, зокрема М. Євшанові та М. Зерову, які ставили питання про письменницьку індивідуальність Федьковича (див. с. 70, 78), хоча їхні розвідки – лише наближення до проблеми. Вже тут принагідно зазначу: складається враження, що жодна значуща деталь, жоден смисловий наголос із наявного масиву федьковичезнавства не випав із поля зору Л. Ковалець. А от так потрібний їй досвід міждисциплінарного дослідження, до якого вона повинна була вдатися, ставлячи собі якісно інші, нетрадиційні дослідницькі цілі, у нашій гуманітаристиці доволі скромний. Можна згадати працю Лесі Генералюк, присвячену Т. Шевченкові, дослідження Олею Гнатюк українського ідентифікаційного дискурсу, монографію В. Суковатої про тілесні образи Іншого в культурній антропології та ще кілька менш помітних спроб.

* Ковалець Л. Юрій Федькович: історія розвитку творчої індивідуальності письменника: монографія / Лідія Ковалець. — К.: ВЦ “Академія”, 2011. — 437 с. Посилання – в тексті.

Стисло кажучи, міждисциплінарність – це розгляд складної комплексної проблеми засобами різних галузей знання, в різних галузевих площинах, при якому домагаються стикування цих площин і створення якісно нового, об'ємного уявлення про досліджуване (звідси так часто використовується в цьому контексті метафора стереоскопічності). Сама проблема, яка кристалізується вже у процесі розгляду, наче перетинає проблемні поля різних наукових дисциплін, виводячи дослідника за межі його першопочаткових партикулярних зацікавлень (у Л. Ковалець – заново прочитаний життєпис). Вона ж задає певний тип міждисциплінарності і той ґрунт, на якому здійснюється міждисциплінарний синтез. У ньому дослідження налаштовується на всебічність і повноту, які є передумовою проникнення в суть проблеми. Адаже галузі й аспекти, раніше розрізнені, комунікуючи між собою, проникаючи одне в одне, здобувають не лише нові ракурси бачення проблеми, а й нові та ширші ресурси її розв'язування.

У Л. Ковалець це передусім ресурси широкого спектру галузей психологічного знання, оскільки ключове для себе поняття індивідуальності (письменницької індивідуальності) вона взяла в його психологічному окресленні – як вершинний пункт тріади “індивід – особистість – індивідуальність”. Тому природним є її звернення до інструментарію загальної психології, соціальної психології, етнопсихології, психології особистості, психоаналізу, а також таких нових дисциплін, як трансперсональна психологія С. Гроффа і навіть поведінкова географія Дж. Голда (див. с. 276). У доволі обсяжному списку літератури (596 позицій) фігурують імена Т. Рібо й О. Бодалева, Т. Шибутані та З. Фройда, О. Вайнінгера й А. Маслоу, К.-Г. Юнга і Б. Парігіна, Я. Яреми, Е. Шпрангера і десятки інших психологів. Треба зазначити, що тут в авторки обговорюваної книжки є попередники: у сучасному українському літературознавстві, не кажучи вже про зарубіжне, чимало психологічно орієнтованих досліджень.

Однак Л. Ковалець вільно поєднує різні варіанти психологічного аналізу, здійснюваного на літературознавчому ґрунті, з культурологічним і соціологічним підходами, залучаючи при тому можливість біографістики, історіографії, психофізіології, значною мірою філософії загалом та естетики й антропології зокрема. Так, вибудована міждисциплінарність, продиктована характером досліджуваної проблеми – розвиток письменницької індивідуальності Федьковича, дає змогу всебічно і повно з'ясувати цей розвиток у широко представлених і глибоко проаналізованих соціально-історичному, етнокультурному, духовному контекстах його життєтворчості та скрупульозно простежених основних її етапах, обґрунтовано окреслених авторкою. Особливо переконливо оприявила себе продуктивність єдності психологічного, культурологічного, історіографічного, психоаналітичного і соціологічного підходів у переосмисленні дуже значущого для Федьковича, але й складного, навіть драматичного, хоча й нетривалого львівського періоду його життя (с. 250–294).

Авторка монографії не ухиляється делікатно від питання про неоднозначність, контроверсійність постаті свого протагоніста, психологічну складність його натури, нестабільність його душевної організації з її меланхолійно-іпохондричною домінантою, безмежною вразливістю. Навпаки, вона уважно простежує, як ця “невгамовна натура”, ведучи “боротьбу з самим собою” (с. 6), долаючи свої вади й обмеження і водночас потерпаючи від них, розвиває і реалізує свій потужний талант, домагається на вершині життєтворчості повної, на думку Л. Ковалець, самоактуалізації (с. 370).

Дослідниця зосереджує увагу на суперечностях між цінуванням Федьковичем широго, близького спілкування і постійним заглибленням у рефлексії над собою, між честолюбством і самокритичністю, нерідко навіть надмірною, між гострим, проникливим розумом, налаштованим на незалежницьке мислення, і тяжінням письменника до містики і фаталізму. Вона пов'язує з цим здатність Федьковича “розсовувати межі буття і наблизитись до ірреального, ніби до сущого, щоб його зрозуміти” (с. 372).

Йї цікаво, як на душевній драмі Федьковича позначилося його – інтелігента у першому поколінні – балансування між двома соціальними групами: гуцулами-селянами, до яких себе відносив, та інтелігенцією, до якої належав не просто статусно, а завдяки постійній наполегливій всежиттєвій праці над ушляхетненням душі. А взаємини письменника як із культурно інертним, малоосвіченим буковинським земляцтвом, так і з переважно консервативно налаштованим інтелігентським середовищем, склалися драматично.

Доля наділила його різними соціальними ролями: понад 10 років спочатку жовнір, відтак офіцер австрійської цісарської армії (у лавах імперської армії та ще й переважно на чужій території відбулася остаточно ідентифікація майбутнього письменника як русина-гуцула і здійснювалося “активне культурно-просвітницьке служіння” неписьменним землякам-жовнірам (с. 155), потім вїт своєї (путильської) громади, захисник 16 сільських громад у сервітутових процесах, інспектор народних шкіл Вишницького повіту, редактор видань для народу львівської “Просвіти”, редактор чернівецької газети “Буковина”. У кожній із цих ролей він цілковито віддавався справі, тому нерозуміння його позиції партнерами – від селян, інтереси яких він успішно захищав у сервітутових процесах, до діячів “Просвіти” – гартували дух, стимулювали наполегливу самоосвіту та плекання здатності долати зневіру й відчай.

Таке додання полегшувалося тим, що, попри суспільну заангажованість, вимушену синкретичність його діяльності, основні душевні сили були зосереджені на письменництві, яке, з етапного “Нічліга” починаючи, було головною справою його життя. У цій справі передусім, як демонструє це Л. Кова-

лець, формувалася й утверджувалася творча індивідуальність Федьковича. У монографії переконливо з'ясовано, як її творча потуга та вітальна сила вивели його у ряд репрезентантів української культури на світовому просторі (с. 372). У цьому зв'язку авторка глибоко аналізує етапні твори письменника: "Нічліг", який знаменує перехід від початкової колективістської орієнтації до індивідуалізації мислення і почування; "Дикі думи", в яких виражене поглиблення романтичного світосприйняття з трагедійними смисловими акцентами (с. 312–322); вільний вияв зрілої індивідуальності у "Хмельницькому". Проте аналіз творів, важливе місце якого у розв'язуванні поставлених собі завдань авторка усвідомлює і результати якого у знятому, резюмуючому варіанті так добре представлені у висновках, в основному тексті книжки мав би, на мою думку, посісти більше місця. Тоді слова про Федьковича як "одного з найталановитіших митців свого часу" (с. 4) виглядали б переконливіше.

Принагідно зауважу, що Л. Ковалець не розкидається "суперлативами". Оцінні судження у неї переважно стримані. Стосується це і висловлювань критичних. У такій тональності констатовано, що біографія, написана О. Маковеем, попри "огром" зібраного ним матеріалу, залишається описовою (с. 67); ця ж вада певною мірою притаманна монографії М. Шалати (с. 87). Так само коректно, зважено ведеться наукова полеміка. А дискутувати доводиться не лише із сучасниками, а й, як нині кажуть, із культовими постатями – М. Драгомановим, І. Франком, Лесею Українкою (с. 51–52, 187, 366). Суперечка стосується не лише часткових питань, а й принципів оцінок, зокрема вузької локалізації постаті Федьковича як регіонального, буковинського письменника. Л. Ковалець, спростовуючи це, досліджує спадок Федьковича на ширшому європейському тлі, аналізує і його німецькомовну творчість (він володів п'ятьма мовами), відзначає ще прижиттєві переклади його творів кількома європейськими мовами і підставно наголошує на європейському вимірі його культурних і властиво письменницьких діянь. Делікатно, без зайвого акцентування виправляє авторка фактичні неточності, що їх припустилися попередники (див., наприклад, с. 133).

Загалом, дослідниця орієнтована на максимальне обґрунтування своїх думок і позицій. У тому їй сприяють не лише нові підходи до речей відомих, обґрунтоване їх переосмислення у твореному нею новому контексті, а й залучення нею до наукового обігу раніше не досліджуваної емпірії – рукописів недрукованих творів Федьковича, його та з його іменем пов'язаного неопублікованого епістолярію, архівних документів, джерел, не використовуваних попередньо фєдьковичезнавцями, тощо.

Чи не єдиний сюжет, якого Л. Ковалець кілька разів торкається, щоразу дуже загально окреслюючи своє його бачення, але чомусь відмовляючись розгортати, – Федькович і Шевченко. Фундаментальна праця помітно втрачає від цієї відмови.

Завершуючи рецензію, не можу оминати питання, пов'язані з методологією дослідження. Вже згадувався наголос авторки на життєписі-поясненні й констатувався реальний її вихід за межі цього наміру, зауважуваний ще у багатьох її публікаціях, що передували книжці. Артикулюючи намір, вона зверталася до В. Дильтея (щоправда, у нехарактерній для себе манері – через посередництво М. Ярошевського, (с. 359) і веда мову про пояснення і розуміння. Та коли Дильтей протиставляв поясненню як підведенню особливого під всезагальне – розуміння, цариною реалізації якого є "науки про дух", то Л. Ковалець хотіла б бачити в них взаємодоповняльні підходи, не обмежуючись одним лише інтерпретуванням чи "вживанням"; адже в дослідниці йдеться про "наукове реконструювання біографії письменника" (с. 361). Однак зроблене більше корелює з трохи іншим усвідомленням нею своєї мети – "реконструювання його (Федьковича. – І. А.) життя як історії розвитку творчої індивідуальності" (с. 5). А тут уже спадає на гадку відома авторці думка Дильтея про те, що не людина має історію, а сама людина є історією, яка лише і здатна оприявити, що таке та людина. І оприявнюється це через розуміння – безпосереднє проникнення у певну духовну цілісність, у тім числі духовний світ автора, пов'язане з тлумаченням контексту постанови твору; при тому окремі явища досягаються як моменти цілісного духовно-душевного життя людини й доби в їх смисловому наповненні. У нашому випадку це стосується життєвого світу Федьковича, зокрема його своєрідної інтроспекції – "авторцепції власного життя" (с. 361), яку без герменевтичного "вживання" не досягнути. Саме цим – розумінням, на мою думку, продуктивно займалася Л. Ковалець у перебігу всього дослідження – діалогу з Федьковичем і часом Федьковича.

Надійне методологічне оснащення дозволило Л. Ковалець не лише відкрити нові грані силуетки письменника, в іншому ракурсі розглянути раніше спостережене й зафіксоване, а й інакше оцінити здобуте Юрієм Федьковичем і вплив здобутого ним на духовний стан українців.

Фахова мова авторки сучасна, без зайвого академічного ригоризму; навпаки – з ледь помітною, бо природною есеїстичною барвою. Навіть найбільш змістово і смислово згущені частини тексту (як-от висновки) цілком читабельні. Загалом добре спрацювало видавництво: жодні редакторські надужиття не впадають у вічі, а 6 чи 7 незауважених похибок на 437 сторінок тексту засвідчують якісну роботу коректора.

Фахівці-гуманітарії, їхні молодші колеги-студенти отримали дуже сучасну – за дослідницькою інтенцією, за методологією, за міждисциплінарними процедурами, за глибиною авторської рефлексії (непоказної, але дуже плідної), за вагомим науковим результатом – працю, яка збагатить не лише фєдьковичезнавство, а й досвід сучасної української гуманітаристики.

Іван Лисий

Касим Кайсенов. **Вибране в 2-х томах / [відп. ред. і упоряд.: М. Х. Кайсенова]. — Алмати: Толагай, 2008***

Проблематика радянського антинімецького руху Опору 1941–1944 рр. в Україні нині належить до дискусійних питань як у науковій галузі, так і на рівні повсякденних практик. Причини такого стану справ закладені післявоєнною політикою вищого партійного керівництва. Активно впроваджуючи у суспільну свідомість образ масової “народної війни” з гіперболізованим зображенням героїчних вчинків, комуністична номенклатура власне і створила предмет сьогоденних суперечок, що час від часу збуджує українську громадськість. Частина стає на захист історії від “перекручень і фальшування”. Інші ж, за словами їхніх опонентів, “очорнюють світлий образ Перемоги”. Проте правда, як завжди, десь посередині.

Останнім часом в історичній науці відбувається поворот до проблематики вивчення місця простої людини (людей), їхнього побутового життя і всього що з цим пов’язано. Звідси, для більш повного розкриття, йде залучення дотичних із нею дисциплін, у центрі яких перебуває той самий об’єкт, – соціології, психології тощо. Такий міждисциплінарний діалог зумовив появу досліджень, пов’язаних із концептами “пам’ять”, “запам’ятовування”, “забування”, “пригадування”.

Розрізняють два типи пам’яті: особисту і колективну. Особиста – спомин очевидця про конкретну подію, яку він пережив, бачив, щось чув. Колективна є більш загальною, оскільки у своїй основі поєднує свідчення більшості і, звідси, формує уніфікований образ на те чи те явище. У тоталітарній державі остання перебуває в прямій залежності від її керівників, тобто, піддається найбільшому маніпулюванню.

На формування колективної пам’яті про радянський партизанський рух 1941–1944 рр. радянським агітпромом були кинуті всі можливі засоби впливу на суспільну думку: радіо, кіно, телебачення, книги, газети, журнали... Серед друкованих видань чільне місце у цьому процесі займала мемуарна література. Коло її авторів надзвичайно широке: від маршалів Радянського Союзу до рядових червоноармійців і партизанів. Наклади мемуарів налічували десятки тисяч примірників. А самі вони, як вважала офіційна радянська наука, “написані правдиво з чітких класових позицій”. Водночас, “являючись історичним джерелом, мемуари мають велике наукове, пізнавальне і виховне значення, послуговують важливою ідеологічною зброєю у боротьбі з імперіалістичною ідеологією, буржуазними фальсифікаторами воєнної історії, реакційними, націоналістичним і антисоціалістичним світоглядом” [1].

Кожну нову книгу-“зброю” не оминала переглянути цензура і, відповідно, виходила у світ уже “допрацьованою” із виправленими “хибами”. Не дивно, що нині науково-виховне значення мемуарів учасників партизанського руху ставлять під сумнів. Адже історія спирається на реальні факти, це саме є важливим для виховання молодого покоління.

Розпад Радянського Союзу призвів до сходження з панівних позицій ідеологічних настанов, що, своєю чергою, сприяло появі вільних від догматичних правил книг-спогадів. Сформована практика видання мемуарної літератури продовжилася, щоправда, значно меншими накладами, суспільним резонансом. Децентралізація союзних гуманітарних установ призвела до зникнення зв’язків і взаємообміну новою літературою. Зважаючи на зазначене, видані в Алматі (Республіка Казахстан) спогади Касима Кайсенова залишилися непоміченими в Україні – державі, яку він широко вважав своєю другою батьківщиною.

Першою батьківщиною Касима Кайсенова був Казахстан. Там, 23 квітня 1918 р. в аулі Асубулак Уланського району Східно-Казахстанської області він власне й народився. З нашою країною його поріднила війна, адже волею обставин він опинився на окупованій гітлерівцями українській землі.

На території України в роки німецько-радянської війни у складі партизанських формувань брали участь близько 1,5 тис. казахів [2]. Серед них постать Касима Кайсенова є найвідомішою. Він був учасником багатьох бойових операцій з’єднання № 8 ім. Чапаєва¹ проти місцевих поліційних формувань, поодиноких німецьких частин, під час розгрому адміністративних установ і підприємств. Будучи командиром 3-го партизанського загону, він разом зі своїми бійцями восени 1943 р. зайняли кілька придніпровських сіл і спільно з ротою червоноармійців утримували їх до підходу регулярних радянських військових частин, у такий спосіб поклавши початок сумновідомому Букринському плацдармові.

Після звільнення Київщини від німців Кайсенова від Українського штабу партизанського руху десантують у складі диверсійно-організаторської групи на захід країни. У сформованому там партизанському з’єднанні Закарпатської України він став командиром 6-го загону.

Серед бойових нагород Касима Кайсенова ордени: Богдана Хмельницького 2-го ступеня, “Вітчизняної війни” 1 і 2 ступенів. У незалежній Україні до них додалися “За заслуги” 2 і 3 ступенів.

* Касим Кайсенов. Избранное в 2-х томах / [отв. ред. и сост.: М. Х. Кайсенова]. — Алматы: Толагай, 2008. — Т. 1. — 456 с.; Т. 2. — 256 с.

¹ Партизанське з’єднання № 8 ім. В. Чапаєва організаційно оформилося 1 червня 1943 р. з ініціативи командирів загону № 8 І. Примака та загону ім. Т. Шевченка О. Ломачи. Діяло переважно на території Київської області (Миронівський, Ржищівський, Переяславський, Бориспільський райони).

Окрім того, у себе на батьківщині він – “Халык Каһарманы” (“Герой Нації” – своєрідний аналог звання Героя України), а також відомий письменник, громадський діяч.

Після закінчення війни з-під пера Кайсенова вийшли книги-спогади про перебування на українській землі. Пережите стало основою для художніх, документальних творів, а також власних мемуарів. До останніх можна залічити: “Партизани Переяслава” [3] (1958), “З пазурів смерті” [4] (1962), “Партизанською стежкою” [5] (1965), “Народні месники” [6] (1978) та ін. Тоді як пропонований двотомник “Касым Кайсенов. Избранное” – це збірник оповідань і повістей, виданих після смерті головного автора текстів, приурочений до його 90-річчя від дня народження.

Перший том ілюструє життєвий шлях Кайсенова. Він охоплює дитячі довоєнні роки, війну, післявоєнний час. Сюди ввійшли такі розділи: “Країна мого дитинства”, “В тилу ворога”, “Обпалене дитинство”, “Хлопчик в тилу ворога”, “Сторінки пам’яті”, “Зустрічі після війни”. У них автор намагався правдиво відобразити своє минуле, щоб у майбутньому воно стало гідним прикладом для наслідування з усіма поразками і перемогами, що супроводжували його на життєвому шляху.

Дещо подивувала передмова професора Серіка Кірабаєва до першої книги. Вражає незнання її автора життя К. Кайсенова на території України. Зокрема, він говорить про десантування партизана “в перші дні війни <...> на Захід України”, де той “приймав активну участь у партизанському русі під командуванням прославлених воєначальників С. Ковпака і О. Тканка”. Звісно, Сидір Ковпак справді найвідоміший командир радянських партизанів, про Олександра Тканка так можна сказати з певною обмовкою (про це йтиметься далі). А от все інше... Справді, у розділі “В тилу ворога” Кайсенов говорить про висадку його у складі партизанської групи, але не на захід, а на окуповане німцями придніпров’я Київщини. Далі автор передмови ще неодноразово згадує Закарпаття, Румунію, але жодного разу Київську область, у якій Кайсенов партизанів близько двох років, щоправда, називає один з її населених пунктів с. Козин, причому зарахувавши його до Західної України (!).

Проте зазначене не відобразилося на враженні про книгу. Сам Кайсенов точно наводить (хоча і не скрізь) назви населених пунктів, виважено описує пережите, намагаючись уникати проблемних питань, діаметрально протилежних оцінок. Найвіддаліше останні підходи Касимові Кайсенову вдалося реалізувати у спогадах про дитинство. Про зміст описаних дитячих років можна говорити, виходячи із назв окремих підрозділів, що ілюструють найбільш закарбовані у його пам’яті епізоди: “Лютя зима”, “Дід Асубай”, “Матиш-Апа”, “Заяча лапка”, “Хто украв бауксакі?”, “Скачки”, “У пошуках солодкого”, “Дядька кінь падає з мосту”, “Скучив за рідною домівкою”, “Учитель Байсултан”, “Кош”, “Як я відомстив Алдабергену”, “Дядя Іса і вовки”, “Секрет жерстяних бляшанок”, “Велосипед”. Відзначимо, що спогади Кайсенова написані живою мовою, сповненою пережитих та відтворених знову на папері емоцій. До прикладу, автор про вперше побачений велосипед говорить так: “Почув я якось крики на вулиці, подумав: знову вовки напали на отару. Отара в той день паслася неподалік аулу. Вибіг із будинку – і бачу: хлопці нашого аулу біжать кудись. Щось кричать, але розібрати нічого не можна. <...> «Шайтан-арба! Шайтан-арба на дорозі!» – кричать мені друзі, і я нарешті теж побачив дещо дивне. Людина сидить на чомусь блискучому і котиться. Коня немає і возу немає, а він їде по дорозі, і пил за ним в’ється” [7].

На нашу думку, найцікавішим для українського читача є період перебування Кайсенова в Україні 1941–1944 рр., його участь у партизанському русі і, звісно, оцінка пережитого. Тож на це і звернемо увагу. Безпосередньо того часу стосується розділ “В тилу ворога”. У ньому натрапляємо на суперечливий момент біографії відомого партизана: питання про те, як Касим Кайсенов опинився на окупованій німцями території України. Сам він в автобіографії зазначає, що впродовж 1940–1941 рр. проходив підготовку у воєнній спецшколі, а вже з початком війни у листопаді 1941 р. був викинутий з літака у складі диверсійного формування на Київщину. Там його група мала з’єднатися з діючим місцевим партизанським загonom. Займався відправленням диверсантів, за Кайсеновим, начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР) генерал-майор Тимофій Строкач. Відразу насторожують дата висадки, відомство, регіон та людина, яка цим займалася, адже постанову про створення УШПР на чолі зі Строкачем Державний комітет оборони СРСР ухвалив лише 30 травня 1942 р. [8]. Тоді як восени 1941 р. група керівних працівників НКВС УРСР, до якої входив і Т. Строкач, пробивалася з боями із київського оточення на схід на з’єднання з червоними частинами, що відступали... Викликає подив і наступне свідчення Кайсенова, який пройшов до війни майже річний курс навчання у спецшколі, про цю висадку: “Переліт через лінію фронту був для нас першим випробуванням. Хлопці нервували. Ніхто з нас ніколи ще не стрибав з парашутом. Щоправда, інструктор наставляв нас: «Тільки сміливіше стрибай із літака, парашут сам розкриється»” [9].

Сумніви у висадці підкріплюють архівні матеріали. Згідно з надісланим до Представництва штабу партизанського руху при Південно-Західному фронті “Іменного списку особового складу 8-го партизанського з’єднання ім. Чапаєва” за підписом командира формування Івана Примака Касим Кайсенов перебував в “оточенні 29.7.1941 р під В[и]ським” (так у документі, населений пункт написано нерозбірливо). Тоді як дата вступу до загону – листопад 1942 р. [10].

У радянський час до червоноармійців, які зазнали німецького полону, або ж тих, хто потрапив до оточення військами ворога було негативне ставлення, адже більшість з таких вважали “ворогом народу”. Доля такого солдата могла погано закінчитися: від пониження у званні й таборів – до

розстрілу і штрафного батальйону. Тож, найімовірніше за все, Кайсенов приховав цей факт своєї офіційної біографії.

Спогади Касима Кайсенова про партизанський рух на Київщині поділені на підрозділи. Ось назви деяких із них: “Перші зустрічі”, “Розвідники”, “Небезпечне завдання”, “Підпільники”, “Розплата”, “Зрада”, “В гостях у діда Михайла”, “Комендант з роботи знятий”, “Бій на заводі”, “Переправа” тощо. У кожному з них – конкретний епізод з антинацистського руху Опору.

Однією із трагічних операцій німецько-радянської війни було форсування Дніпра у районі букринського виступу, дещо південніше Києва. Власне, з так званого “Букринського плацдарму” радянське військово командування планувало звільнити столицю України. В умовах, коли окремі передові частини Червоної армії вже підійшли до головної водної артерії країни, їхнє керівництво вирішило скористатися допомогою партизанів з’єднання ім. Чапаєва, із складу якого і був виділений 3-й загін на чолі з Кайсеновим. У мемуарах колишній командир розповідає про переправу понад сотні партизанів із четвіркою червоноармійців (у майбутньому Герої Радянського Союзу В. Іванов, М. Петухов, В. Сисолятин і І. Семенов), а також наступне прибуття роти автоматників-гвардійців і спільне з ними утримання позицій до підходу регулярних сил [11]. Однак тут він оминув трагізм подій, надавши перевагу описаній героїці. Адже багато хто із загону Кайсенова взагалі не отримали звання “партизана”, оскільки прийшли до лав “народних месників” за місяць-другий до приходу Червоної армії чи перебували раніше у поліційних формуваннях не залежно від того, чи мали причетність до каральних заходів у часи окупації, чи ні або ж якимось чином довелося контактувати з осередками ОУН на Київщині.

В іншому світлі подав Касим Кайсенов і особовий склад свого 3-го загону, вказавши, що майже всі партизани (учасники форсування) вихідці із довколишніх сіл, куди вони мали переправлятися: із Григорівки, Малого Букрина, із Луковиці, Трахтемирова [12]. Тоді як в іншому джерелі зазначає, що “ніхто <...> особливо з місцевих не могли йти на цю вірну загибель, тому що дивитися в сторону Дніпра було страшно!” [13].

Кайсенов зауважує, що під час з’єднання з регулярними частинами для багатьох партизанів війна на цьому і закінчилася: “хто пішов у армію, кого залишили на партійній і радянській роботі, а хто надовго довірив свою долю госпітальним лікарям” [14]. Насправді ж письменник написав не про все. Туди не ввійшла інформація про присвоєння командиром десантної групи О. Тканко організаційної роботи зі створення партизанського з’єднання І. Примака, відправлення начальника штабу цього формування і близького друга К. Кайсенова Федора Нагайцева, а також багатьох інших партизанів до штрафних батальйонів, на роботу в шахтарський Донбас... [15].

Незважаючи на ідеологічні межі, Кайсенов намагався доступно донести правду про війну, і, передусім, в Україні, де він провів всю німецьку окупацію. У середині 80-х років минулого століття колишній партизан вів жваву переписку зі співробітником Миронівської районної газети (Київська область) Родіоном Грушею. Кореспондент районки готував до публікації матеріал про створення Букринського плацдарму. Кайсенов, як безпосередній учасник і командир, знав про це як ніхто інший. Спогади партизана з Казахстану стали для Груші справжньою знахідкою, але використати їх повною мірою не вдалося через позицію редакції, що пішла на поведі офіційної версії радянської історичної науки і подала свідчення Кайсенова у перекресленому вигляді. Оpubлікована ж стаття “Плацдарм” образила партизана: “Ви від мого імені у Вашій газеті допустили помилку. Я так, як пише Ваша газета, не міг писати. Без того, уже 40 років викривляється історія переправи в районі с. Григорівки партизанами партизанського з’єднання ім. Чапаєва. <...> Тепер боюсь що-небудь писати і відсилати Вам про наші справи” [16].

Через позицію редакції журналісту Груші не залишилося нічого іншого як перепросити: “Думав я, що стаття про Букринський плацдарм порадує Вас, а виявляється, що образила. Тому прошу вибачення за допущену помилку. Щоправда моєї вини в цьому майже немає” [17]. “Помилкою”, що так збентежила партизана, власне була публікація в цілому. Але особливо К. Кайсенова обурило взятий із радянського видання такий витяг: “Батьківщина високо оцінила подвиг героїв. Багатьох з них нагороджено орденами і медалями СРСР. Чотирьом автоматникам з армійської роти, які першими переправилися на правий берег Дніпра, і командир десантної групи партизанів О. В. Тканку присвоєно звання Героїв Радянського Союзу, а командир з’єднання І. К. Примака удостоєний ордена Богдана Хмельницького”. Такий стан речей пов’язаний передусім з тим, що партизани-учасники форсування Дніпра практично ніким не були нагороджені за це. Як зазначав у 90-х роках Кайсенов “за цей бій не лише не нагородили, навіть спасибі не сказали” [18].

Командир з’єднання № 8 ім. Чапаєва Іван Примака отримав орден за роботу з організації формування та внесок у боротьбі в тилу ворога, тоді як Олександр Тканко найвищу державну нагороду “за вмiле керівництво бойовими діями партизанів при форсуванні частинами Червоної армії Дніпра та виявлені при цьому мужність і героїзм” [19]. За словами Кайсенова, останнього на тій переправі взагалі не було [20].

Незаслужено отримав найвищу нагороду і Роберт Кляйн, про якого Кайсенов розповідає у підрозділі “Роберт Кляйн – герой партизан”, описуючи його подвиги. Насправді ж Кляйн прийшов до партизанів за шість днів до приходу Червоної армії, а всю німецьку окупацію прожив безпеч-

но, працюючи в німецькому автогаражі крайстебіту “Переяслав” [21]. Реагуючи на численні скарги, свідчення колишніх партизанів-“чапаєвців” про неправомірне нагородження О. Тканка і Р. Кляйна, оргінструкторський відділ ЦК КП(б)У в 1947 році розробив висновки-пропозицію, у якій зауважив на необхідності клопотання про позбавлення Р. Кляйна звання Героя Радянського Союзу. Щодо О. Тканка, це питання вирішили не піднімати через те, що той вдруге засилався у тил німецьких військ, де поставлене перед ним Українським штабом партизанського руху завдання виконав [22].

Про ситуацію з Р. Кляйном К. Кайсенов міг і не знати, оскільки вважав його заручником обставин й говорив про присвоєння Зірок Героїв так: “Вийшло все підло і страшно. Командир десантної групи Олександр Тканко разом з німцем-антифашистом Робертом Кляйном, доки ми билися за плацдарм, на трофейній машині відправилися в Харків до Хрущова і, вважаючи, що ми всі вже загинули, назвався командиром загону, який захопив плацдарм, форсуючи Дніпро. Так він разом із Кляйном (що нічого не підозрював) став Героєм” [23].

Зазначене вище не можна знайти у мемуарах К. Кайсенова, де також неможливо відшукати реальний стан взаємин Касима Кайсенова й Олександра Тканка. У книгах це подається як партизанська дружба, а останній – як чудовий командир. Хоча насправді не все так однозначно. Перебуваючи у Закарпатті вже під командуванням О. Тканка, він отримав від нього нове завдання, для виконання якого командиріві Кайсенову необхідно було передати керівництво своїм загonom іншому, а самому вирушити разом з поляком Юзиком Нікольським організувати новий. Касим Кайсенов говорить про це як вияв особливої довіри [24]. Проте у 90-х роках він зазначає: “За два місяці до приходу Червоної армії Тканко передав мій загін іншому. А мене з партизаном поляком Юзиком відправили до Румунії створювати новий загін. Розрахунок був простий: загинуть – добре, а створять загін – буде Тканко, як Ковпак, двічі Героєм Радянського Союзу” [25].

До другого тому упорядник М. Кайсенова включила публіцистичні статті відомого казаха і сподади Кайсенова про сучасників, а також його рідних, друзів, близьких людей про нього. У своїх публікаціях автор по-філософськи розмірковує про значення перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною, тогочасній необхідності участі казахів у бойових діях на європейському театрі бойових дій у складі Червоної армії і партизанських загонах. Чимало місця відведено роздумам над проблемами та перспективами першої батьківщини.

Нині у Казахстані, як і в інших колишніх радянських республіках, проходить повне переосмислення історії як своєї країни в цілому, так і її радянського періоду, але офіційна історична наука у далекій від України азійській державі перебуває ще частково у полоні тоталітарних догм. Доводилося чути від казахів, що, мовляв, ось у вас ОУН, УПА, Бандера – чи не головні вороги людства. На такі закиди потрібно сказати одне: читайте уважно Кайсенова. Здавалося б, звідки жителіві Казахстану знати достеменно історію України, тим паче ту її сторінку, що впродовж усього радянського часу невпинно очорнювалася, перекручувалася і відкрито фальшувалася. Однак Касимові Кайсенову вдалося розібратися у цьому ще під час війни. В одному з інтерв'ю вміщеному в 2-й книзі, він про це зазначав, що: “після «возз'єднання Західної України із СРСР» тут були проведені силові кампанії по колективізації і розкуркуленню. У ході яких багато тисяч людей були піддані репресіям і примусовим депортаціям. <...> Окрім цього, у Західній Україні широку соціальну базу мали українські націоналісти, соратники Степана Бандери, Ярослава Стецька, Романа Шухевича і інших” [26].

Говорячи про ставлення місцевого населення до радянських партизанів, Касим Кайсенов правдиво вказує, що партизани нерідко своєю діяльністю провокували каральні операції окупантів проти цивільних. Доволі часто заляканим мешканцям нічого іншого не залишалось як видати “народних месників”. Ситуацію на заході України Кайсенов відкрито називає складною: “Були випадки, особливо в Прикарпатті, коли зрада місцевих жителів мала цілеспрямований характер”. І далі, дещо відійшовши від змісту попередньо висловленого, розмірковує над причинами цього: “Вірогідно, це навіть зрадою назвати не можна, так як сільські жителі Західної України <...> не відчували себе радянськими громадянами, і більше того, після вакханалій НКВС, проведених в районах «радянізацій», ненавиділи Ради” [27].

На жаль, такі відверті положення не скрізь можна знайти у книгах “Касым Кайсенов. Избранное”, оскільки за основу першого тому спогадів упорядником були взяті здебільшого видання радянського часу. А висвітлення історичної проблематики у другій книзі не передбачалося концепцією видання. Однак двотомник є чудовою ілюстрацією життєвого шляху простої людини, яка пройшла всі потрясіння, що супроводжували історію Радянського Союзу.

Касим Кайсенов завжди позиціонував себе як радянська людина. У це поняття він вкладав передусім інтернаціоналізм – любов і безкорисну допомогу іншим народам. Адже одного разу на власному досвіді відчув братерську турботу українських селян, які підтримали його у скрутні часи, допомогли йому вижити. Перебуваючи на окупованій німцями Київщині, погано володіючи російською мовою (уже не кажучи про українську), “Вася” – як його називали по-дружньому в загоні – знайшов підтримку серед місцевих мешканців та партизанів. Тож ці обставини істотно відобразилися на стилі написання книг, а тому видання потрібно сприймати критично з позицій минулого часу.

Література

1. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / [Ю. Я. Барабаш и др.] ; под. ред. М. М. Козлова. — Москва : Советская энциклопедия, 1985. — 832 с. — С. 444.
2. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944 . Книга вторая. Партизанская борьба / [Ю. В. Бабко, Д. Ф. Григорович, А. В. Кентий, В.И. Клоков и др.]. — К.: Наукова думка, 1985. — 431 с. — С. 404.
3. Кайсенов К. Партизаны Переяслава. Записки командира партизанского отряда / Касым Кайсенов. — Алма-Ата : Казгослитиздат, 1958. — 115 с.
4. Кайсенов К. Из когтей смерти. Записки командира партизанского отряда / Касым Кайсенов; [пер. с казах. П. Якушева]. — Москва: Воениздат, 1962. — 160 с.
5. Кайсенов К. Партизанской тропой. Записки партизана / Касым Кайсенов. — Алма-Ата: Жазуши. — 1965. — 432 с.
6. Кайсенов К. Народные мстители: сборник / Касым Кайсенов. — Алма-Ата: Жалын, 1978. — 363 с.
7. Кайсенов Касим. Избранное в 2-х томах / Касым Кайсенов; [сост. М. Х. Кайсенова]. — Алматы: Толагай, 2008 г. — Т. 1. — 456 с. + 16 стр. вкл. — С. 86-87.
8. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.) : Науков.-довід. вид. / [авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.] ; ред. кол. : В. А. Смолій та ін. — К. : Парламентське вид-во, 2001. — 319 с. — С. 36.
9. Кайсенов Касим. Избранное в 2-х томах / Касым Кайсенов; [сост. М. Х. Кайсенова]. — Алматы: Толагай, 2008 г. —Т. 1. — 456 с. + 16 стр. вкл. — С. 96.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 260, оп. 1, спр. 3, арк. 4.
11. Кайсенов Касим. Избранное в 2-х томах / Касым Кайсенов; [сост. М. Х. Кайсенова]. — Алматы: Толагай, 2008 г. —Т. 1. — 456 с. + 16 стр. вкл. — С. 182–189.
12. Кайсенов Касим. Избранное в 2-х томах / Касым Кайсенов; [сост. М. Х. Кайсенова]. — Алматы: Толагай, 2008 г. —Т. 1. — 456 с. + 16 стр. вкл. — С. 183.
13. Центральний державний архів республіки Казахстан (далі – ЦДА РК), ф. 2368, оп. 1, спр. 146, арк. 2.
14. Кайсенов Касим. Избранное в 2-х томах / Касым Кайсенов; [сост. М. Х. Кайсенова]. — Алматы: Толагай, 2008 г. — Т. 1. — 456 с. + 16 стр. вкл. — С. 236.
15. ЦДА РК, ф. 2368, оп. 1, спр. 248, арк. 2.
16. ЦДА РК, ф. 2368, оп. 1, спр. 213, арк. 8.
17. ЦГА РК, ф. 2368, оп. 1, спр. 248, арк. 2.
18. ЦДА РК, ф. 2368, оп. 1, спр. 213, арк. 1.
19. Подвигом ушавлені. Герої Радянського Союзу – партизани і підпільники України в роки Великої Вітчизняної війни [авт. кол.: Д. П. Григорович, П. І. Денисенко, В. О. Замлинський, В. М. Нем'ятий (керівник)]. — К., 1978. — 351 с. — С. 312.
20. ЦДА РК, ф. 2368, оп. 1, спр. 213, арк. 1.
21. ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 1713, арк. 9.
22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 377, арк. 3.
23. ЦДА РК, ф. 2368, оп. 1, спр. 213, арк. 1.
24. Кайсенов Касим. Избранное в 2-х томах / Касым Кайсенов; [сост. М. Х. Кайсенова]. — Алматы: Толагай, 2008 г. — Т. 1. — 456 с. + 16 стр. вкл. — С. 196.
25. ЦДА РК, ф. 2368, оп. 1, спр. 213, арк. 1.
26. Кайсенов Касим. Избранное в 2-х томах / Касым Кайсенов; [сост. М. Х. Кайсенова]. — Алматы: Толагай, 2008 г. Т. 2. — 256 с. + 32 стр. вкл. цв. — С. 245.
27. Кайсенов Касим. Избранное в 2-х томах / Касым Кайсенов; [сост. М. Х. Кайсенова]. — Алматы: Толагай, 2008 г. Т. 2. — 256 с. + 32 стр. вкл. цв. — С. 248-249.

Іван Касяць